

تحریف عاشورا، علل و عوامل آن

زینب شیرزاده^۱

چکیده

قیام عاشورا به عنوان یکی از مهم‌ترین اتفاقات تاریخ اسلام، نشانگر مقاومت در برابر ظلم و بی‌عدالتی بود. با این حال، در طول تاریخ، این واقعه دچار تحریف‌های متعددی شده است. حال سؤال این است که چه عواملی باعث شده است که قیام عاشورا تحریف شود؟ در تحقیق حاضر با روش توصیفی - تحلیلی حاصل شد که، این عوامل در دو زمینه‌ی تاریخی و فرهنگی قابل بررسی است. از جمله مهم‌ترین علل تاریخی تحریف قیام عاشورا؛ اغراض دشمنان، تمایل به اسطوره‌سازی و افسانه‌گری، استفاده از روایات جعلی و ضعیف، اغراض شخصی و منافع گروهی، قیام عاشورا تفسیری شفاعت محور می‌باشد و از جمله عوامل فرهنگی تحریف قیام عاشورا؛ می‌توان به وهن شعائر دینی، ترویج اعمال قبیح (قمه زنی) در تاریخ، تأکید افراطی بر جنبه‌های عاطفی و حزن آور، غفلت از اهداف قیام عاشورا و آمیخته شدن قیام عاشورا با فرهنگ قومی اشاره نمود. این تحریف‌ها باعث شده است تا برخی از جنبه‌های اصلی واقعه عاشورا کمرنگ شده و برداشت‌های نادرستی از آن شکل گیرد.

کلید واژه: تحریف، تحریف قیام عاشورا، قیام عاشورا، علل تاریخی، علل فرهنگی.

مقدمه

قیام عاشورا به عنوان نماد مقاومت در برابر ظلم و بی‌عدالتی، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ اسلام دارد. این واقعه نه تنها برای شیعیان، بلکه برای تمامی مسلمانان و حتی غیرمسلمانان درس‌های بزرگی از شجاعت، ایمان و فداکاری به همراه دارد. با این حال، در طول قرن‌ها، این واقعه تاریخی دستخوش تحریف‌ها و تغییراتی شده است که برخی از جنبه‌های اصلی آن را تحت الشعاع قرار داده است. این تحریف‌ها ممکن است ناشی از عوامل مختلفی مانند جعل روایات، اغراق در نقل وقایع، تأثیرات سیاسی و فرهنگی، و تفسیرهای نادرست باشد. **براین اساس با توجه به تأثیر این واقعه بر زندگی فردی و اجتماعی افراد ضروری است که به این پرسش پاسخ داده شود که علل تحریف قیام عاشورا چیست؟**

در زمینه فوق؛ مقالات مختلفی نگاشته شده است، برخی از این پژوهش‌ها بر بررسی منابع تاریخی اولیه مانند کتاب‌های تاریخ طبری و بلاذری متمرکز شده‌اند، در حالی که برخی دیگر به تحلیل روایت‌های شفاهی و ادبیات مذهبی پرداخته‌اند. برای مثال، پژوهش‌هایی مانند «تحلیل تاریخی قیام عاشورا» (۱۳۹۵) به بررسی تفاوت‌های بین روایت‌های تاریخی و مذهبی پرداخته‌اند. همچنین، مطالعاتی مانند «نقش قدرت در تحریف روایت‌های عاشورا» (۱۴۰۰) به بررسی تأثیر قدرت‌های سیاسی و مذهبی در شکل‌گیری روایت‌های تحریف شده پرداخته‌اند. با توجه به پیشینه‌ی فوق و اهدافی که بیان شد، این پژوهش در قالب دو بخش پاسخگوی این مسئله است:

1. در تاریخ‌نگاری عاشورا چه عواملی موجب تحریف قیام عاشورا می‌شود؟
2. عواملی که موجب تحریف در فرهنگ عامه می‌شود کدام است؟

1. تبیین مفهومی تحریف و انواع آن

در ابتدای امر لازم است معنای تحریف در لغت و اصطلاح بررسی شده و پس از آن به ذکر انواع تحریف پرداخته شود.

1-1. تعریف تحریف

تحریف در لغت از ریشه «حرف» به معنای کناره گرفته شده و تحریف در سخن؛ یعنی کناره زدن از مسیر طبیعی سخن یا به عبارت دیگر؛ گوینده یک سخنی را به منظوری بگوید و ما اگر منظوری غیر از آنچه مورد نظر گوینده است به دیگری بگوئیم در واقع تحریف انجام داده‌ایم و همچنین تحریف در لغت به معنای تغییر، تبدیل یا انحراف از چیزی است.¹

در اصطلاح، تحریف به تغییر دادن یا دستکاری در محتوا، معنا یا شکل یک متن، گفتار یا مفهوم گفته می‌شود که از حالت اصلی خود خارج شود و معنای جدیدی به آن داده شود. این تغییر ممکن است به صورت عمدی یا غیرعمدی صورت گیرد و هدف از آن می‌تواند ایجاد سوء تفاهم، تغییر در برداشت دیگران یا حتی تخریب حقیقت باشد.² با این معنا؛ اگر کلمه‌ای از معنای اصلی خود تغییر داده شده و در غیر معنای واقعی آن به کار برده شود این عمل نیز نوعی تحریف است. چنانکه در سوره نساء به این نوع تعریف اشاره شده است آنجا که می‌فرماید: «مَنْ أَلْدِنَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ...»؛ گروهی از یهودیان گفتار خدا را از معنای حقیقی آن به معناها و مواردی دیگر تغییر داده و تحریف می‌کنند.³

این نوع تحریف، شایعترین نوع تحریف در بین انواع تحریف می‌باشد که در قرآن واقع شده است؛ زیرا که تفسیر آیات قرآنی به غیر معنایی که هدف و مقصود قرآن است چیزی غیر از تحریف نیست. بر این اساس است که ما را از تفسیر به رأی ممنوع کرده‌اند؛ چرا که تفسیر به رأی راهی است که ما را به این نوع تحریف نزدیک می‌کند. چنان که امام باقر (علیه السلام) فرموده‌اند: «آنان قرآن را پشت سر انداخته‌اند و حروف و الفاظ آن را حفظ نموده، ولی حقوق و حدود آن را رعایت نمی‌کنند کوه نظران از قرآن به خواندن ظاهراً آن خوشحالند ولی دانشمندان از اینکه حقوق و احکام قرآن رعایت نمی‌شود بسیار غمگین و محزون‌اند.»⁴

¹. دهخدا، لغت‌نامه، ص 419.

². ابن منظور، لسان العرب، ج 9، ص 43.

³. نساء: آیه 46.

⁴. اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن کریم، ص 228.

2-1. انواع تحریف

با توجه به معنای تحریف، تحریف دارای دو گونه لفظی و معنوی است، که به تعریف و ویژگی‌های آن اشاره شده است:

۱. تحریف لفظی

تحریف لفظی عبارت است از؛ تغییر در عبارات یا الفاظ یک متن به گونه‌ای که معنای اصلی آن تغییر کند؛ مثل حذف و اضافه یک کلمه. به سبب این معنا، دشمن برای رسیدن به اهداف مورد نظر خود، تغییر و تحولاتی را در متن تاریخ انجام داده است، گاه توجیه و تفسیرهای ناروایی را از وقایع تاریخی ارائه می‌دهد.

در جریان واقعه عاشورا، دشمن از همان ابتدا کوشید تا به این قیام مقدس، رنگ فساد و اختلاف بزند. در روایتی نقل شده است: زمانی که مسلم بن عقیل به کوفه آمده بود، یزید ضمن نامه‌ای خطاب به عبیدالله بن زیاد نوشت: «مسلم بن عقیل به کوفه آمده است و هدفش اخلاص و افساد و ایجاد اختلاف در میان مسلمانان است. سپس به او دستور داد در جست‌وجوی مسلم بن عقیل باشد و چون بر او دست یافت، او را از بین ببرد یا تبعید نماید.»^۱ زمانی هم که مسلم به اسارت عبیدالله در آمد، ابن زیاد همین سخنان را خطاب به مسلم گفت و عرضه داشت: «ای مسلم! برای بر هم زدن وحدت مردم آمده‌ای.»^۲

۲. تحریف معنوی

تحریف معنوی عبارت است از؛ تغییر در تفسیر یا برداشت از یک متن یا گفتار بدون تغییر در الفاظ آن. این نوع تحریف ممکن است با تأویل نادرست یا تفسیر به رأی همراه باشد. دشمن پس از شهادت امام حسین (علیه‌السلام) نیز سعی در تحریف معنوی قیام عاشورا کرد؛ آن گونه که نقل شده است، آنان سعی داشتند که از اندیشه جبری‌گری برای پیشبرد اهداف خود بهره برده، جنایات خود را به اراده خدا نسبت دهند و بدین وسیله افکار عمومی را تخدیر نمایند.^۳ اما امام سجاد (علیه‌السلام) و زینب کبری (سلام‌الله‌علیها) که از این شگرد تبلیغی دشمن آگاهی داشتند، با سخنان محکم خود عملاً حکومت اموی را در رسیدن به این هدف ناکام گذاشتند.

نمونه روشن این مبارزه، گفت‌وگوی امام سجاد (علیه‌السلام) با پسر زیاد در کوفه است. نقل شده است پس از آن که اسیران اهل بیت (علیهم‌السلام) را به مجلس عمومی در کاخ پسر زیاد

^۱. شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۴۳.

^۲. ابن مسکویه، تجارت الامم، ج ۲، ص ۵۴.

^۳. خوارزمی، مقتل الحسین، ج ۲، ص ۴۲ و ۴۳.

وارد کردند، سخنان تندی بین او و زینب کبری (سلام الله علیها) رد و بدل گردید. سپس عبیدالله به امام سجاد (علیه السلام) رو کرد و گفت: «تو کیستی؟» فرمود: «من علی بن الحسین (علیه السلام) هستم». ابن زیاد گفت: «مگر خدا علی بن الحسین (علیه السلام) را نکشت؟» امام (علیه السلام) فرمود: «برادری داشتم که نامش علی بود و مردم او را کشتند». عبیدالله گفت: «بلکه خدا او را کشت» امام (علیه السلام) فرمود: «اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا؛ خداوند ارواح را به هنگام مرگ قبض می‌کند.»^۱ عبیدالله از این سخن امام (علیه السلام) برآشت و دستور قتل او را صادر کرد که با فداکاری حضرت زینب (سلام الله علیها) از این کار منصرف شد.^۲

2. جایگاه تاریخی تحریف در قیام عاشورا

از آنجا که تحریفات تاریخی از قرن هفتم به مرور آغاز شده است. متأسفانه نقد تاریخی در آن روزگار چندان معنا نداشت و همه‌ی جامعه را داستان‌های غیر عادی پر کرده بود و از معدود کتاب‌های آن دوره به دست می‌آید که جامعه آن زمان آماده قبول این همه تحریف تاریخی بوده است. در سال‌های اخیر سخنرانی‌هایی از علما وجود دارد که نشان می‌دهد تحریفات تاریخی قرن‌هاست وارد فرهنگ ناب عاشورا شده است. برخی از این تحریف‌ها به قصد کم‌رنگ کردن اهداف اصلی نهضت امام حسین (علیه السلام) می‌باشد.^۳

برای نمونه می‌توان به عروسی حضرت قاسم (سلام الله علیها) در روز عاشورا اشاره کرد. این افسانه اولین بار توسط ملاحسین کاشفی بسیار ماهرانه بیان شد و هیچ توجیهی عاقلانه برای آن ذکر نشده است. در این داستان امام حسین (علیه السلام) را طراح بساط عروسی حضرت قاسم معرفی می‌کند، در حالی که هیچ سهمی از صحت سندی و حظی از واقعیت ندارد.^۴

نمونه دیگر، مثال تاریخی تحریف در قیام عاشورا، حضور لیلا مادر حضرت علی اکبر (علیه السلام) در روز عاشورا بود. هیچ سند معتبر و موثق مبنی بر حضور مادر حضرت علی اکبر (علیه السلام) در روز عاشورا وجود ندارد. علاوه بر این؛ داستان‌های خیالی بیان شده حاکی از این است

^۱. زمر: آیه 42.

^۲. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج 4، ص 82.

^۳. جعفریان، تأملی در نهضت عاشورا، ص 311 و 313.

^۴. صحتی سردودی، تحریف شناسی عاشورا و تاریخ امام حسین (علیه السلام)، ص 240.

براین اساس؛ روضه‌خوانان برای ایجاد گریه در مخاطبان، سوزناکترین حادثه را سرلوحه عزاداری خود قرار می‌دهند. این افراد اگر به چنین هدفی در مقاتل و منابع معتبر دست پیدا نکنند، با جعل و پردازش اسطوره‌ها به هدف خود که همان گریاندن مردم بوده است، جامه عمل بپوشانند.^۱ امام صادق (علیه‌السلام) در این باره چنین می‌فرماید: «هرکس مصائب ما را یاد کند و بگرید، در روز قیامت با ما خواهد بود و هر کس مصائب ما را یاد کند و دیگران را نیز بگریاند، در آن روزی که دیدگان می‌گیرند، دیده او گریان نخواهد بود.»^۲

اگرچه در این حدیث اهمیت و جایگاه گریه و گریاندن را بیان کرده است؛ ولی هدف از این گریه، باید احیای ولایت و زنده نگهداشتن حق امام حسین (علیه‌السلام) باشد و تنها آن گریه‌ای مطلوب است که در مسیر احیای ولایت باشد براین اساس؛ روضه‌خوان‌ها و مداحانی که این هدف را نادیده گرفته و تنها معیار آن‌ها تحریک کردن عواطف و احساسات شیعیان است، نوعی تحریف در قیام عاشورا ایجاد کرده‌اند.^۳

۴. غفلت از اهداف قیام عاشورا

از آنجا که در قیام عاشورا هدف، یکی از مهم‌ترین عناصر تشکیل دهنده قیام بوده است، لذا بی‌توجهی به این مسئله، موجب تحریف در آموزه‌های بنیادی خواهد شد.^۴ از این رو یکی از تحریفاتی که قیام و نهضت عاشورا را به خطر می‌اندازد، غفلت از اهداف قیام عاشورا است، که متأسفانه به جهت پیشرفت جهان اسلامی ابعاد بیشتری به خود گرفته است.

علت این گستردگی؛ آن است که عزاداری امام حسین (علیه‌السلام) در دست مردمان عادی قرار گرفته است. لذا تفکر درباره اهداف عاشورا در میان شیعیان از اهمیت کمتری برخوردار است. براین اساس؛ فعالیت‌های مردم، بیشتر به صورت عزاداری و برپایی هیئت‌ها و مجالس مختلف فرهنگی است و کمتر در رابطه با ماهیت و چگونگی عملی شدن اهداف قیام عاشورا توجه شده است. همین غفلت از توجه به هدف و چرایی قیام عاشورا باعث شده تا بیشتر روضه‌خوانان از بیان فلسفه عاشورا سرباز زده و به داستان‌هایی که بیشتر جنبه تخیلی دارند، گرایش پیدا کنند. در حالیکه؛ مواردی چون؛ علت بیعت نکردن امام حسین (علیه‌السلام) با یزید، چرایی لبیک گفتن امام حسین (علیه‌السلام) به دعوت نامه‌های کوفیان، از مسائل مربوط به عاشورا بوده که بیشتر

^۱. ضیائی، جامعه شناسی تحریفات عاشورا، ص ۳۸۰.

^۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۲۸۲.

^۳. سردودی، «عوامل تحریف در تاریخ عاشورا»، ص ۴.

^۴. قربانی، عقلانیت شیعی و نهضت عاشورا، ص ۲۴۵.

مردم نسبت به آن از اطلاع بسیار کمی برخوردار هستند. همین امر باعث شده که مردم فقط به عزاداری گرویده و نسبت به هدف قیام غافل شوند.^۱

شهید مطهری در این رابطه می‌نویسد: «آفت درست بیان نشدن قیام عاشورا، که موجب انحراف نهضت عاشورا در میان شیعیان شده اعتقاد به این است که، امام حسین (علیه‌السلام) کشته شد و این کشته شدن کفاره گناهان مردم و شفاعت آنان است؛ با این تفسیر، لذا همین که شیعیان محبت امام را در قلب خود داشته باشند، کافی است.»^۲

5. آمیخته شدن قیام عاشورا با فرهنگ قومی

یکی دیگر از عوامل تحریف قیام عاشورا، آمیخته شدن مسئله قیام با فرهنگ‌های قومی است. به گونه‌ای که عناصری از فرهنگ بومی در نحوه نگرش شیعیان به قیام عاشورا تأثیر گذاشته است؛ لذا از آنجا که قیام عاشورا در طول تاریخ در قالب اجتماعی، میان ملل مختلف گسترش یافته است، به وسیله تنوع قبیله‌ای شکل عزاداری و بازخوانی مراسمات عزاداری تحت تأثیر مؤلفه‌های قومی است. از این جهت، همانطور که برخی از مؤلفه‌های قبیله‌ای در یک سرزمین نسبت به نقاط دیگر متفاوت است براین اساس؛ نوع نگاه آئین آن هم به قیام عاشورا و چگونگی پاسداشت آن متفاوت است.^۳

همین عامل اگر بر فهم قیام عاشورا تأثیر بگذارد، یک تحریف به حساب می‌آید؛ چرا که آمیخته شدن قیام عاشورا با فرهنگ‌های دیگر موجب می‌شود مردم به دلیل تبعیت قومی، دارای عزاداری‌های مختلف با قوم و قبیله مختلف شود که در برخی نقاط، این عزاداری‌ها با شیوه‌های مختلف انجام شده که شاید مخالف با هدف قیام باشد، همین امر موجب تحریف قیام عاشورا می‌شود.^۴ و بسیاری از تحریفات دیگر که به صورت تیتروار به آن اشاره شده است:

1. ضعف دانش و بینش عمومی.
2. ورود فرهنگ مدرنینه به اجزای جامعه.
3. دوری از عالمان دین و روحانیت
4. برخوردی عاطفی هدف با مقوله عزاداری.^۵

^۱. قربانی، «آسیب‌شناسی تحریفات نهضت عاشورا و راهبردهای مواجهه با آن»، ص 87.

^۲. مطهری، حماسه حسینی، ج 1، ص 76.

^۳. آقاجانی قناد، بنیادها و آسیب‌های عزاداری امام حسین (علیه‌السلام)، ص 375.

^۴. قربانی، همان، ص 82.

^۵. آقاجانی قناد، «فرهنگ عاشورا، آسیب‌ها و تحریفات 2»، ص 7.

نتیجه‌گیری

قیام عاشورا به‌عنوان یک رویداد فرهنگی و تاریخی تأثیرگذار، همواره در معرض تحریف‌های گوناگون قرار داشته است. این تحریف‌ها گاه در قالب افزودن و جعل روایات غیرمستند، بزرگ‌نمایی‌های عاطفی فاقد پایه تاریخی، یا حتی ایجاد بدعت در اهداف قیام امام حسین (علیه السلام) ظهور کرده است. بررسی منابع معتبر نشان می‌دهد که برخی از باورهای رایج درباره عاشورا، بیش از آنکه مبتنی بر اسناد تاریخی باشند، محصول تحولات فرهنگی و سیاسی اعصار بعدی هستند. از جمله عوامل فرهنگی که موجب تحریف قیام عاشورا می‌شود می‌توان به وهن شعائر دینی، ترویج اعمال قبیح (قمه زنی) در تاریخ، تأکید افراطی بر جنبه‌های عاطفی و حزن آور، غفلت از اهداف قیام عاشورا و آمیخته شدن قیام عاشورا با فرهنگ قومی اشاره نمود.

به موجب این تحریفات، برای حفظ اصالت تاریخ اسلام و پیشگیری از سوء استفاده دشمنان به خصوص جریان‌های ضد شیعی و با تکیه بر روش‌های علمی نقد تاریخی، لازم است روایات واکاوی شوند و حقایق این واقعه از پیرایه‌های تحریف‌آمیز جدا شود. تنها از این طریق می‌توان به درک درستی از پیام اصیل عاشورا، که مبارزه با ظلم و پایمردی در راه حق بود، دست یافت.

تبیین پیوند میان درس‌های عاشورا و چالش‌های معاصر مثل؛ مبارزه با استکبار، فساد و بی‌عدالتی از طریق رسانه‌ها و منابع مذهبی، می‌تواند تحریف‌ها را کاهش داده و عاشورا را به یک الگوی زنده تبدیل کند. پاسداشت حقیقت تاریخی عاشورا راه برای زنده نگه داشتن میراث آن در دنیای معاصر است.

فهرست منابع

کتب فارسی

1. اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، بیروت - لبنان، دارالشامیه، 1412ق.
2. افضل، محمدعلی، قمه زنی زخمی بر چهره تشییع، قم، بوستان کتاب، 1394ش.
3. آقاجانی قناد، علی، بنیادها و آسیب‌های عزاداری امام حسین (علیه‌السلام)، قم، دفتر عقل، 1387ش.
4. جعفریان، رسول، تأملی در نهضت عاشورا، قم، انصاریان، 1381ش.
5. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران، روزنه، 1373ش.
6. شوشتری، جعفر، اشک روان بر امیر کاروان، مترجم: محمدحسین شهرستانی، تهران، دارالکتب جزایری، 1399ش.
7. صحتی سردرودی، محمد، تحریف شناسی عاشورا و تاریخ امام حسین (علیه‌السلام)، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، 1394ش.
8. ضیائی، عبدالحمید، جامعه شناسی تحریفات عاشورا، تهران، ققنوس، 1400ش.
9. قربانی، قدرت‌الله، عقلانیت شیعی و نهضت عاشورا، ایلام، ریسمان، 1396ش.
10. محدثی، جواد، پیام‌های عاشورا، قم، زمزم هدایت، 1385ش.
11. محمدی ری شهری، محمد، اهل بیت (علیه‌السلام) در قرآن و حدیث، مترجم: حمیدرضا شیخی، قم، دارالحديث، 1391ش.
12. مطهری، مرتضی، حماسه حسینی، قم، صدرا، ج 1، 1387ش.

کتب عربی

مفردات الفاظ القرآن، الراغب الاصفهانی، بیروت، دار الشامیه، 1412

1. ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد، الکامل فی التاریخ، بیروت، دارصادر، ج 4، 1385ش.
2. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا (علیه‌السلام)، قم، کتاب جمکران وابسته به مسجد مقدس جمکران، ج 1، 1393ش.
3. ابن مسکویه، احمد بن محمد، تجارت الامم، تهران، سروش، ج 2، 1380ش.
4. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، ج 9، 1375ش.
5. خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین، قم، انوار الهدی، ج 2، 1381ش.
6. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، قائم آل محمد، ج 3، 1385.

7. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، بیروت - لبنان، دارإحياء التراث العربی، 1362ش.

8. مفید، محمد بن محمد، الارشاد، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج2، 1378ش.

مجلات و مقالات

1. پرغو و همکاران، محمدعلی و صدیقه، «عزاداری محرم در عهد صفویه یک بررسی آسیب‌های شناختی»، تاریخ اسلام، سال 16، ش 3، 1394ش.
2. خامنه‌ای، سخnerانی در کهکیلویه و بویراحمد در جمع روحانیان، 1373.
3. رضا بابایی، «آسیب‌شناسی مجالس عزاداری»، پیام ویژه محرم، ش 86، 1386ش.
4. سخnerانی قرائتی: 1382/2/7.
5. علی آقاجانی قناد، «فرهنگ عاشورا، آسیب‌ها و تحریف‌ها 2»، هفته نامه پگاه، ش 157، 1389ش.
6. علیرضا مزروعی، «شناخت تحریف در نظام معرفتی عاشورا»، کیهان، ش 21732، 1396ش.
7. قدرت الله قربانی، «آسیب‌شناسی تحریفات نهضت عاشورا و راهبردهای مواجهه با آن»، دوفصلنامه علمی، دوره اول، ش 3، 1402ش، صص 69-101.
8. محمد اسفندیاری، «از عاشورای حماسه تا عاشورای مرثیه»، پرتال جامع علوم انسانی، ش 77، 1381ش.
9. محمد صحتی سردرودی، «عوامل تحریف در تاریخ عاشورا»، فرهنگ کوثر، ش 53، 1381ش.